

Benke András

TÖRTÉNETEKRE
(F)OSZLÓ
TÖRTÉNELEM

GERVAI ANDRÁS: *TITKOS MAGYARORSZÁG. „CÉLSZEMÉLY”:
A TÁRSADALOM.* BUDAPEST, KALLIGRAM, 2015.
ZÁVADA PÁL: *EGY PIACI NAP.* BUDAPEST, MAGVETŐ, 2016.

„Ez a könyv az én személyes történetem is.” Ezzel a mondattal kezdődik Gervai András *Titkos Magyarország* című munkája, melynek alcíme a „*Célszemély*”: *a társadalom*. Az idézett alcím pedig már utal arra, hogy – nem teljesen iróniamentesen – tulajdonképpen egy jelentést olvashatunk itt, egy szubjektív nézőpontból összeállított, montázsolt keresztmetszetet, jelentők és jelentettek történeteit 14 fejezetben.

A kötet idézett első mondata azonban nem csupán személyes érintettségre utal, hiszen az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában kutatót, 40 év iratai közül tallózott kötet metodológiai imperatívusza is benne foglaltatik ebben a kezdőmondatban. A munka gerincét tehát tulajdonképpen államszolgálati múlt(unk), személyes és személyközi történetek, összefutó és egymást keresztező sorsok adják. Az esettanulmányok pedig főként arra igyekeznek rámutatni, hogy a statisztikai adatokon, a hivatalos és félhivatalos állásfoglalásokon, informális beszélgetésekben elejtett félmondatokon túl nagyon kevés személyes történetet ismerünk ebből az időszakból.

Ennek megfelelően Gervai András kötetében a személyes érintettség, kíváncsiság válik a fő strukturáló elvvé, az lendít tovább minket mindig a következő fejezetre. Nagy érdeme tehát a szerzőnek, hogy már az első fejezettől önleplezést követ el, világossá teszi az olvasó számára, hogy amit a kezében tart, az nem egy kartotékkolt, zárt, egyben absztrahált egész, hanem a múlttal való szembenézés folyamatának egy igencsak szubjektív ál-

lomása. Így válik a kötet meglehetősen heterogénné, ahol egy politikai gyilkosság elkenésének részleteitől indulunk, hogy a későbbiekben két-három személyes történeten keresztül alkothassunk fogalmat egy-egy fejezetben többek között tudósok, művészek, pszichiáterek, papok, titkosszolgák vagy rebellis egyetemisták kapcsolatáról az állambiztonsággal.

Az egyes fejezetek címeiben is használt gyűjtőfogalmak csupán orientatív jellegűek, hiszen itt is minden esetben elsősorban a személyes tragédiák válnak fontossá, a rendszer krónikásainak tollából fennmaradt megfigyelésekből, tartóizti levelekből, utasításokból, illetve útközben elfogott személyes levelezésekből kikövetkeztethető életesemények. Így a tudósokról – ezalatt pedig ez esetben főként a szovjet államhatalom számára kiemelt fontosságúnak számító, magyar származású atomfizikusokat kell értenünk – tulajdonképpen csak áttételesen szólnak ezek az alfejezetek, hiszen a kapcsolatfelvétel, „becserkészés”, illetve hazacsábítás hosszas kísérletét, akcióját főként a Magyarországon maradt, így még elérhető rokonok, barátok, ismerősök sínylették meg.

Kiderül például, hogy Teller Ede iránt már a kommunista hatalomátvétel kezdete óta nagy volt az érdeklődés, személyének és rokonságának megfigyelésében húsz ÁVH-s tiszt vett részt, 1956-ig pedig tíz hozzá kapcsolható dosszié telt meg jelentésekkel, dokumentumokkal, levelezésekkel. Nyilvánvalóan szovjet nyomásra indul be az államhatalom gépezete, és felvonultatja a teljes repertoárt: titkos kapcsolatfelvétel, ismerősök beszerzésének kísérlete, „csábító” munkalehetőség ajánlása, zsarolás stb. 1951-ben Teller Ede Budapesten élő édesanyja, testvére, illetve annak fia egy – akkoriban bevett gyakorlatnak számító – kényszerkitelepítési akció során kénytelen egy kelet-magyarországi faluba költözni. Itt a szívbeteg édesanya számára nincs megfelelő orvosi ellátás, így jó zsarolási tétel lesz később egy – a magyar lakosság számára ritkaságszámba menő, az államhatalmi szervek raktáraiban pedig tonnaszám álló – csehszlovák gyógyszer beszerzése.

Az ilyen és ehhez hasonló történetekből nem von le messzemenő következtetéseket a szerző. Ugyan egy helyen akkurátusan listázza az államhatalmi szervek struktúráját, feladatkörét, mégsem vállalkozik ideológiai, társadalom- és kultúratörténeti elemzésekre, absztrakt összefüggések megteremtésére. A fentebb már említett munkamódszer mindvégig induktív és metonimikus marad. Nem az a fontos, amit szubjektív tapasztalataink alapján, esetleg másod- vagy harmadkézből tudunk vagy tudni vélünk az államszocializmusnak nevezett komplex társadalmi, politikai struktúra, il-

letve folyamatok magyarországi és kelet-európai megvalósulásáról. Sokkal inkább az lesz lényeges, hogy a vizsgált dokumentumok, a kor kartotékolt feljegyzései alapján milyen társadalmi kapcsolathálót tudunk megalkotni. Egy olyan struktúra megalkotása tehát a tét, ami a kötet szereplőit egy konkrét hálózati modellbe rendezi. Valóságos partizánakciónak lehetünk szemtanúi, ahol az egyes dokumentumokban felbukkanó nevek linkeké válnak, így repítenek át minket sokszor egy következő történetre, ami végül egy valóban titkos, underground, ugyanakkor groteszk és irtózatos valóságot rajzol ki.

Gervai Andráshoz hasonlóan Závada Pált is főként a múlt érdekli. Az *Egy piaci nap* című regényében újra a magyar társadalom történetének egy meglehetősen kusza, ellentmondásokkal és tragédiákkal teli időszakát, illetve annak egy konkrét, tragikus eseményét eleveníti fel. A második világháború után a haláltáborokat túlélő, onnan hazatérő kunmadarasi zsidóságnak 1946. május 20-án és 21-én egy újabb pogromot kellett átélnie, melybe a száznál is több sebesülten kívül hárman bele is haltak. A főként a falu lakosságából összeálló, lincselő tömeg a hetipiacon támadt rá a – túlnyomórészt szintén helyi – zsidó kereskedőkre. Először csak bódéikat verték szét, portékáikat semmisítették meg, majd módszeresen, lakhelyeikről is kirángatva inzultálták őket.

Závada regényében Kunmadarasból Kunvadas lesz, így már ebben az önleplező gesztusban nyilvánvalóvá válik, hogy az ottani események fellevenítésének tétje nem valamiféle akkurátusan végigvezetett oknyomozói, történeti munka lesz. Nem az válik fontossá, hogy a „mi történt?” vagy a „mi az igazság?” kérdések sematikus és álságos totalizálásával egy egységesnek vélt képet alkothassunk erről a tragédiáról. Gervaihoz hasonlóan tehát Závada is erőteljesen elutasítja, hogy a kötet végére az olvasó az egy igaz értelemmel fog gazdagodni, hogy egyfajta igazság birtokosa lesz.

Amit a *Titkos Magyarország* kapcsán mikrotörténeti perspektívának vagy a különféle, partikuláris nézőpontok, attitűdök egymásba játszásának, heterogenitásának nevezhetnénk, az ebben a kötetben talán még élesebben jelentkezik. A Závada által narrátori pozícióba léptetett Hadnagy Csóka Mária számára ugyanis a személyes érintettség túl egzisztenciális tétje lesz annak, hogy megértse, mi vezethetett a kunvadasai zsidóság ellen elkövetett második pogromhoz. Hiszen Hadnagy Sándor, Mária férje egyben a település köztisztviselőnek örvendő tanítója lesz az, akit a támadássorozat után értelmi szerzőnek, felbujtónak titulál az ad hoc módon felállított népbíróság.

Mária a következőképpen kezdi visszaemlékezéseit a kötet első mondatában: „Meg tudom mondani, melyik volt az a pillanat, amikor belém nyilallott, hogy ennek a viharverésnek a legsúlyosabb villámcsapása miránk fog lesújtani.” Már rögtön az elején nyilvánvalóvá válik tehát, hogy a történetmesélés fókuszában nem egyértelműen és kizárólagosan a kunvadási pogrom áll, hanem az abba ágyazott, azzal szoros kapcsolatban álló családi tragédia. Mária számára a megértés folyamata egyet jelent azzal a célirányos gondolkodással, amely férje és a saját helyét próbálja megtalálni ebben a közösségi tragédiában.

A kommunista hatalomátvétel kezdeti időszaka ez, Hadnagy Sándort pedig azzal vádolják meg, hogy leventeoktatóként felfegyverzett diákokat verbuvált és indított önkéntesen a frontra a háború utolsó évében a – most már baráti – szovjet csapatok ellen. A falu egyik lakójától érkező feljelentés hírére a felháborodott lakosság jelentős része, főként a helyi kisgazdapárt szervezésében, gyalogosan kíséri Sándort a karcagi tárgyalásra. Később ugyan – részben a tömeg nagyságától tartva – ezt elnapolták, azonban egyértelmű előzménye lesz annak a lincshangulatnak, ami közvetlenül a szociáldemokrata párt helyi szervezetét, ezzel szoros összefüggésben pedig a zsidó lakosságot vádolja a tanító igazságtalannak vélt meghurcolása miatt.

Mária elbeszélése többszörösen is áttételes, hiszen már a regény elején megtudjuk, hogy feljegyzéseket készít az átélt eseményekről, ezek a feljegyzések azonban nem esnek egybe teljesen a regény szövegével. Itt magának a kartotékolásnak a gesztusa válik fontossá, az átélt események rögzítése, dátumozása, illetve a saját emlékezetbe vetett hit megrendülése. Úgy tűnik, hogy a kötet túlnyomó részében Mária az előzetesen rögzített jegyzetek tartalmát a szó szoros értelmében vett narráció során többször is kiegészíti, átformálja. Egy relatíve külső nézőpontból, az idő távlatából tekint tehát a megtörtént eseményekre, így viszonylagos kívülállása teszi egyáltalán lehetségessé a narrációt. Sőt, amikor – az alkalmazott prózatechnika sajátosságaitól teljességgel idegen, jelen idejű – párbeszédblokkokat olvashatunk, Mária utólagosan többször is megjegyzi, hogy ő hallotta-e a párbeszédet, vagy csak közvetett információi vannak az elhangzottakról. Sándort végül felmentik, amíg viszont odáig eljutunk, alapjaiban kérdőjeleződnek meg – főként a paranoia, a pletyka, a nincstelenség és a politikai játszmák által irányított közhangulat „belső” dokumentációja által – az elkövető és áldozat, zsarnok és elnyomott hagyományos, leegyszerűsített el-lentétpárjai.

Mindkét kötetre igaz tehát, hogy a partikuláris nézőpont, attitűd, illetve azok megsokszorozása, egymásba játszása mindvégig paradigmaticus marad. A szemünk előtt foszlik történetekké a történelem, hogy a kanonizált, egységesített történeti narratívát a szingularitások megsokszorozott megnyilvánulása kezdje ki. A folyamatos absztrakció és az egy „igaz” értelem megértésének – már eleve kudarcra ítélt – kényszerét egy olyasfajta narratív heterogenitás kérdőjelezi meg, amely minduntalan rámutat a közösségi, nemzeti, egyben kanonizált történeti narratíva álságosságaira, esetlegességeire is.